

УДК 808.26-08-085.3

Экспрэсіўна-ацэначныя імёны як сродак стварэння мастацкага характару ў творах беларускай мастацкай літаратуры

В. СТРУКАЎ

Адным з прыярытэтных напрамкаў у лінгвістыцы XX-XXI стст. з'яўляецца вывучэнне анамастычнай лексікі. За апошняе дзесяцігоддзе абазначыліся ўжо асноўныя і перыферычныя яе лексіка-семантычныя разрады. У складзе іх асаблівае месца па праву займаюць антрапаніміка і тапаніміка. Прычым увагу лінгвістаў прыцягвае не толькі рэальная антрапанімія, а і антрапанімія, якая выкарыстоўваецца ў мастацкіх тэкстах. Нягледзячы на значную колькасць лінгвістычных даследаванняў, у літаратурнай анамастыцы многа праблем усе яшчэ застаюцца не вырашанымі. Цалкам трэба згадзіцца са сцвярджэннем А.В.Суперанскай, пра тое, што “недастаткова даследаваны ўласныя імёны, якія выкарыстоўваюцца ў мастацкіх творах” [1, с.30].

Не вырашаным раней было і пытанне пра аб'ект вывучэння літаратурнай анамастыкі, у прыватнасці антрапанімікі. Так, М.В. Карпенка літаратурным антрапонімам прапаноўвае лічыць імя, “створанае аўтарам і якое ў той ці іншай меры характарызуе персанаж” [2, с. 66]. Да літаратурных антрапонімаў адносіць імёны-характарысты і М.Ф.Прывалава. В.М.Міхайлаў прапанаваў пашырыць паняцце “літаратурны антрапонім” за кошт “гістарычна ўласных імён, якія, становячыся элементам мастацкай формы твора, досыць часта актывізуюць свае патэнцыяльныя семантыка-экспрэсіўныя магчымасці, істотныя ўласцівасці” [3, с. 9].

У апошні час большасць даследчыкаў разглядаюць літаратурны антрапонім як любое імя, якое выкарыстоўваецца ў мастацкім творы.

У лінгвістычных даследаваннях па літаратурнай антрапаніміцы ў сінхранічным аспекце асноўная ўвага акцэнтуюцца звычайна на антрапонімы, якія падкрэсліваюць характарыстычныя якасці героя. Такія антрапонімы называюць “гаворачымі”, “сэнсаванымі”. А.І.Яфімаў зазначае: “Агульная заканамернасць, якая прасочваецца пры выкарыстанні ў мастацкай літаратуры ўласных імён – гэта імкненне надзяліць імёны і прозвішчы характарыстычнымі якасцямі” [4]. У сапраўды мастацкім творы “гаворачымі” павінны быць усе імёны, паколькі ўсе яны, у той ці іншай ступені, удзельнічаюць у стварэнні мастацкага характару.

Уласныя імёны, выяўленыя ў даследаваных мастацкіх тэкстах, прымаюць самы непасрэдны ўдзел у выражэнні тэмы і ідэі твора. Цікавай у гэтым плане з'яўляецца літаратурна-мастацкая практыка выкарыстання антрапонімаў у мастацкай прозе Ф.Багушэвіча, В.Дуніна-Марцінкевіча, Я.Коласа, А.Мрыя.

У аспекце праблемы цікавасць уяўляе прозвішча Сасок у апавяданні “Тралялёначка” Ф.Багушэвіча. Антрапонім Сасок становіцца значымым адразу. Ужо пры першым з'яўленні літаратурнага героя пісьменнік звяртае ўвагу чытача на яго паводзіны: “На канцы вёскі Бартак Сасок жыў. Цяжкі быў чалавек Сасок: за сваю шкоду, хоць з прыпадку зробленую, нікому не даруе, хоць залатоўку возьме, а сам, бывала, уночы конна сядзе і пайшоў чужыя межы спасываць; каменне з сваго поля дык усё, бывала, цягае на чужое...”

Эй, нядобры быў чалавек: як пазыча суседу рубель, то яму трэба дзень араць, дзень касіць, дзень жаць, кожны дзень па грошу працэнту аддаць, а рубель рублём.

Пазыча табе бульбы на насенне – то ужо сей напалавіну і насенне насеннем аддай – і ўсё гэтак! Купе, бывала, у скарбовым лесе крадзеную калоду, такую, што парай коні як зрушыць, а сам па яе не паедзе – суседаў пашле: удасца – добра, а зловяць – яны прапалі! От які быў Бартак!” [1, с.114].

Імя Сасок выступае як сродак выражэння адмоўнай (негатыўнай) эмацыянальнай ацэнкі. Аўтар абагульняе сацыяльную сутнасць сельскага крывасмока, кулака, які на ашуканстве аднавяскоўцаў выехаў ў паны. Метафарызацыя прозвішча Сасок, яго семантычнае збліжэнне са словам – этымонам сасок стварае імя-троп.

Да антрапонімаў з эмацыянальнай і сэнсава-значымай асновай належыць прозвішча Прыбалдоў з гэтага ж апавядання. Празрыстасць унутранай формы ў тэксце не зацімняецца. Прозвішча Прыбалдоў асацыіруецца з недалёкім, псіхічна неўраўнаважаным чалавекам. Яно цалкам адпавядае яго паводзінам: “Ад нас да Замораўкі недалёка, але туды ніхто не ўчапцае: там пан надта дзікі якісь быў, Прыбалдоў зваўся; сам казаў, што ён ганарал, але мундзеру таго, каб які там быў у яго ганаральскі, бліскучы – таго ніхто не відзеў, хоць крычаў паганаральскі і біўся.

Прысылаў ён з двойчы ў нашу вёску то як, то курэй або парасят купіць, як у яго там госці збіруцца, але бывала, ні пасланец не аддасць, ні ў двары ніхто не заплаце; вот затым у нас і перасталі яму гэтак прадаваць без грошы, а ён перастаў пасылаць надарэмне. Гаспадарка ў яго там ішла кепска: мы сеем ужо на зіму, а ён сабе касіць зачынае; мы на зіму аром, а ў яго зажынкі, і ўсё гэтак, а ўсё-такі ганаралам зваўся!...” [1, с.114-115].

Значэнне, закладзенае ў яго ўнутраную форму, суадносіцца з рэальным значэннем апелятыва дурань – “разумова абмежаваны, тупы чалавек” (ТСБМ, т.2, с.209).

Ф.Багушэвіч выкарыстоўвае прозвішчы літаратурных персанажаў з ярка акрэсленай семантыкай. Абумоўлена гэта тым, што кароткая форма твора патрабуе максімальнай нагрузкі на выразнасць анамастычнай адзінкі, якой у нашым выпадку з’яўляецца экспрэсіўна-ацэначнае імя.

Асобныя гістарычныя прозвішчы Ф.Багушэвіч падбіраў, відаць, з такім разлікам, каб яны сваёй семантыкай падкрэслівалі сацыяльную сутнасць учынкаў і заслуг чалавека. Характэрным у гэтых адносінах з’яўляецца прозвішча князя Хаванскага з вершаванага твора “Хрэсьбіны Мацюка”. Паходжанне оніма Хаванскі цікава апісана ў кнізе Ф.Федасюка “Русские фамилии”. “Прозвішча Хаванскі вядома па падзеях рускай гісторыі канца XVII ст. Князі Хаванскія (“Хаваншчына”) атрымалі сваё прозвішча па фальварку, які знаходзіўся паблізу Валакаламска, і па вёсцы Хавань, якая была там жа. Мястціны там былі глухія, лясістыя. Адсюль і назвы: хавань – гэта значыць “хавацца”. Цяпер прозвішча Хаванскі часцей за ўсё носіць нашчадкі прыгонных сялян гэтых князёў ці людзі з тых мясцін” [5].

У вершаваным апавяданні Ф.Багушэвіча “Хрэсьбіны Мацюка” князь Хаванскі – рэальная гістарычная асоба. Князь працягваў на Беларусі справу Мураўёва-вешальніка: караў, душыў, хаваў у зямлю людзей пасля паўстання К.Каліноўскага ў 1863 годзе. Вось што пра дзеянні Хаванскага гаворыць паэт: “Ух! Закіпеў той князь, аж зароў, Аж вылупіў вочы, счырванеў ён, як кроў...” [1, с.38]

У літаратурна-мастацкіх творах Ф.Багушэвіча, як мы бачым вышэй, кожнае імя персанажа, як правіла, з’яўляецца дастаткова характарыстычным, выконвае пры гэтым важную для мастацкага твора экспрэсіўна-ацэначную ролю. Гаворачы словамі А.Рэфармацкага “што ні прозвішча – то вобраз, што ні імя – шукай сэнс” [6, с. 44-45].

Навум Прыгаворка – адзін з літаратурных герояў з вершаванай аповесці В.Дуніна-Марцінкевіча “Шчароўскія дажынкі”. Войт Навум у сваёй мове часта ўжывае прыказкі, прымаўкі, трапныя выслоўі. Аўтар характарызуе Навума Прыгаворку як разумнага, дасціпнага мужыка: “Вяліка галоўка! Маўляў сена стог, Да пан загнаў яго ў казіны рог. Ён і кніжкі піша, песенькі спявае. Так вумны, што ўсякі мужык панімае” [2, с.297].

Прозвішча ў гэтым творы служыць крытэрыем разумовых якасцей чалавека. Прыгаворка – антрапонім, які паказвае на моўную індывідуалізацыю літаратурнага героя.

Цікавае характарыстычнае прозвішча – Дзівак. Карусь Дзівак – чалавек неардынарны. Ён селянін, сусед сям’і Міхала з паэмы Я.Коласа “Новая зямля”. Карусь не верыць у Бога і гэтым здзіўляе аднавяскоўцаў. Я.Колас падкрэслівае такую незвычайную для селяніна XIX ст. рысу ў наступных радках: “А цётка Магда не стрывае і Дзівака свайго палае: Чаго, кацьмак, там заваліўся? Пайшоў бы ў цэркву памаліўся, зусім ты бога адцураўся: Пятнаццаць год як спавадаўся! А што папу казаць я маю? Я печ на рай не памяняю!” [3, т. 4, с. 207].

Будзік – прозвішча коласаўскага персанажа з аповесці “Дрыгва”. М.В.Бірыла лічыць, што Будзік і будзіць – словы аднаго кораня. Селянін з вёскі Карначы – бунтар па натуре. Цімох Будзік заклікаў да барацьбы з панамі: “Хіба ж можна далей цяпцець? Няма ў іх літасці да нашага брата. Дык няхай жа, браткі, і ў нас не будзе літасці да іх. Біць, знішчаць, паліць іх трэба пякучым агнём пажараў!” [3, т. VII, с. 287]

Прозвішча Безабразаў – з трылогіі Я.Коласа “На ростанях” выклікае ў нас асацыяцыі, звязаныя з пачварным, непрыгожым чалавекам. Я.Колас трапна, дакладна падкрэслівае знешнюю непрывабнасць генерала Безабразава: “Безабразаў якраз і адпавядаў свайму прозвішчу”. [3, т.9, с.333]

Дзейным прадуктыўным стылістычным прыёмам выкарыстання прозвішчаў у якасці выражэння эмацыянальнай ацэнкі літаратурнага персанажа лічыцца прыём актуалізацыі апелятыўнай семы антрапоніма, што дасягаецца пры дапамозе слова-этымона, якое ўводзіцца ў кантэкст і ўдзельнічае ў стварэнні гэтага прозвішча. Такі прыём выкарыстаны пры ўвядзенні ў тэкст прозвішча Безабразаў з трылогіі Я.Коласа “На ростанях”.

Падвоенае прозвішча Смятана-Бурчайла ў рамане А.Мрый “Запіскі Самсона Самасуя” належыць чалавеку, які працуе вінным кантралёрам і знаходзіцца цалкам пад уладай жонкі. Антрапонім Бурчайла паходзіць ад дзеяслова бурчаць, што азначае “быць незадаволеным” (ТСБМ, т. 1, с.424).

“Бурчайла злосна паглядаў на жонку. Я разумею чалавека! На яго месцы я не дараваў бы жонцы такога стопроцантнага глупства: сесці вярхом на каня ды яшчэ шчыльна прыхіліцца да статнай фігуры начміла! А муж няхай нясе рознае барахло, прымус, імбрычак і нават завівальную машыну! За гэта па галоўцы не паглядзіш!” [4, с.52]

Як стылістычны сродак да выяўлення ўнутранай формы прозвішча Юрлік можна разглядаць мікракантэкст: “У Юрліка жывыя, шэрыя, з нейкім вясёлкавым бляскам вочы, карпаты, у форме піпачкі, нос, цапкія, нібы што усе мацаюць, рукі і лёгкая, як у танцы, што падгопвае, хада. Ён да кожнага сказа і нават слова дадае нейкі своеасаблівы атрыбут: – Гэта тое як яго!” [4, с.52]

Пісьменнік характарызуе настаўніка Юрліка як жывога, жвавага чалавека. Размоўны прыметнік жвавы мае азначнае значэнне “бадзёрага, поўнага жыццёвых сіл чалавека” (ТСБМ, т.2, с.255).

Такім чынам, на аснове асэнсавання прыметніка жывы, які ў прыведзеным кантэксте неабходна разглядаць як семантычны дублет слова юрлік, адбываецца раскрыццё ўнутранай формы прозвішча Юрлік і матывацыя яго значэння.

У прозвішчы Тэрорчык, якім пісьменнік надзяліў сына начальніка міліцыі, угадваецца намёк на тое, што да класавай барацьбы ў свой час падключалі і дзяцей. У рамане “Запіскі Самсона Самасуя” А.Мрый характарызуе Тэрорчыка як капрызнага, дэспатычнага хлапчука. Прозвішча Тэрорчык у нашым успрыманні суадносіцца з апелятывам тэрор са значэннем “насільле аж да фізічнага знішчэння” (ТСБМ, т. 5, с. 583). Суфікс -чык- у гэтым сэнсавым “гаваркім” імені падказвае на тое, што носбітам гэтага антрапоніма з’яўляецца асоба дзіцячага ўзросту з пэўнымі адмоўнымі рысамі характару. Прозвішча Шкулік мае падтэкставае значэнне. М.В.Бірыла ў кнізе “Беларуская антрапанімія”, разглядаючы аднакаранёвае з гэтым онімам слова зазначае: “Шкуль – бумажнік, кашалёк, скупы чалавек”. У творы Шкулік Зізь мае дачыненне да грошай. Ён – касір рабкопа. Гэта прозвішча хутчэй звязана з іншым словам, пра што сведчыць і М.В.Бірыла ў названай кнізе: Шкаль, памянш. Шкалік “насмешнік, зубаскал”, параўн.рэг. шкаляваць “скаліць зубы, смяяцца з каго-

небудзь”. Партрэт Зізі Шкуліка сведчыць аб вясёлым нораве: “Хударлявы, чарнамазы хлапец, з вельмі кучаравымі згуртаванымі валасамі, але такімі вялікімі, што на галаве нібы сядзела сарочае гняздо. У яго былі бегаючыя бліскучыя вочы, чырвоныя беконныя губы і крыклівы, тлумна-вясёлы голас” [4, с.45]. Паводзіць сябе Шкулік несур’ёзна, любіць пасмяецца, пасавольнічаць: “Яго сумазброддзе даўно з глуздоў з’ехала! Усё Шкуліку дазволена, усё з рук сходзіць” [4, с.45].

Такім чынам, унутраная форма прозвішчаў Безабразаў, Будзік, Дзівак, Прыбалдоў, Сасок, Смятана-Бурчайла, Тэрорчык, Хаванскі, Юрлік па-за кантэкстам выклікае семантычныя асацыяцыі, якія адпавядаюць апелятывам з адмоўнай ацэнкай. І як вынік – унутраная семантыка такіх прозвішчаў фарміруе ўяўленне пра героя, а шырокі кантэкст падтрымлівае адпаведнасць антрапоніма характару літаратурнага персанажа.

Abstract

The author studied proper names in the prose of F.Bagushevich, V.Dunin-Martinkevich, Ya. Kolas, A.Mryya. The author noticed that some nicknames cause some associations which promote formation of the concept of the theme, idea of the work and of the character.

Крыніцы даследавання

1. Багушевіч Ф. Творы. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1991.-301с.
2. Дунін-Марцінкевіч В. Творы. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1984.-527с.
3. Колас Я. Збор твораў у дванаццаці тамах. – Мінск: Беларусь, 1961-1969.
4. Мрый А. Творы. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1993.-317с.

Літаратура

1. Суперанская А.В. Теория и методика анаматических исследований. – М., 1986. – С. 30
2. Карпенка Н.В. Виды литературных антропонимов// Тези доповідей XXII Навукової сесії, секції філологічних наук. – Чернівці, 1966. – С.66.
3. Михайлов В.М. Собственное имя как стилистическая категория в русской литературе. – Луцк, 1965. – С. 9.
4. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Московского университета, 1961. – 520 с.
5. Федосюк Ю.А. Русские фамилии. – М; 1972.
6. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1960. – С. 44 – 45.
7. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. – Мн., 1969. – С. 64.

Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А.А.Куляшова

Паступіў у друк 14.04.03